

OSMANLI'DA DEMOKRASİ TARTIŞMALARININ MİLADİ OLARAK MEŞRUTİYET ÖNCESİ TARTIŞMA PLATFORMU

Yusuf Tekin

Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Araştırma Görevlisi

• • •

Özet

Meşrutiyetin hemen öncesindeki on yıllık dönemde demokrasi mücadelesini yürüten bir grup olarak karşımıza çıkan Yeni Osmanlılar; çıkardıkları yayınlarda bazen "cesurca" demokrasi kavramını savunurken bazen de bu kavramı karşılamak üzere değişik tamlamalar kullanmaktaydılar. 600 yıllık bir devlet geleneğine karşı yürütülen bu tartışmada şüphesiz bu mücadeleyi meşru gösterecek değişik araçlara başvurmuşlardır. Bu çerçeveden olmak üzere Yeni Osmanlılar Avrupa'da tanıdıkları yeni kavramları genellikle İslami kaynaklardan beslenmiş formlarda sunma yolunu seçmişlerdir. Bu amaçla; demokrasi, parlamento, kamuoyu ve seçim gibi kavramları İslami terminolojiden sırasıyla "meşveret", "şura", "ehl-i hall ü akd" ve "biat" gibi kavramlarla sunarlar. Bir anlamda dini bir meşruluk formu olarak kullanırlar.

Yeni Osmanlılar'ın bu mücadeleleri sonucunda ulaştıkları meşruti yönetim, uzun ömürlü olmamış ve belki de ümit ettikleri sonuçları doğurmamıştır. Fakat, düşünce geleneğimizde yeni bir tartışma alanının başlangıcını oluşturmuşlar ve yüzyılın en önemli tartışma alanını kendi ülkelerine taşımışlardır.

The Pre-"Meşrutiyet" Platform of Discussion as a Starting Point of Discussion of Democracy in the Ottoman Empire

Abstract

The new Turks, who struggled for democracy in the decade preceding Meşrutiyet, sometimes defended the term "democracy", while using different combinations to mean democracy in other times. There is no doubt that they used various tools to justify their struggle in this discussion conducted against a 600-year-old tradition of state. In this framework, the New Turks presented the new terms that they were introduced in Europe in forms that referred to Islamic sources. For this purpose, they present the concepts such as democracy, parliament, public opinion and election with the terms "mesveret", "sura", "ehli hallu akd" and "biat" respectively from Islamic terminology. In one sense, they used the religion as a form of legitimization.

The "Meşruti" government that the new turks achieved as a result of their struggle was not long-lived and probably did not produce the results that were hoped to be obtained. But they constituted the beginning of a new discussion field in our tradition of thought and carried the most important discussion field into their country.

Osmanlı'da Demokrasi Tartışmalarının Miladı Olarak I. Meşrutiyet Öncesi Tartışma Platformu

Uzun bir mutlak monarşi geleneği olan Osmanlı İmparatorluğu'nda meşruti monarşinin nasıl tartışıldığı üzerinde yeterince durulmayan bir konudur. Oysa hem yeterince özgür bir basın olmadığı ve hem de çok yerleşik bir siyasal geleneğe sahip bir ülkede yeni bir rejimin tartışmasını yapmak ve o rejimi savunmak bir hayli cesurca bir eylem olsa gerek. Bu çalışma meşruti yönetim tartışmasını yapan ve bu rejimi savunan bir aydın grubunun çabalarını ortaya koymaya yönelik bir çalışmadır.

Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısının yegane meşruluk kaynağı olan "din" yani "İslam dini" bu tartışmada önemli bir meşruluk referansıdır. Meşruti yönetimi savunan Osmanlı aydınları bir taraftan batıda karşılaştıkları demokrasi, parlamento ve seçim gibi kavramları tanımlamaya çalışırken diğer taraftan bu kavram ve kurumları dini referanslarla meşrulaştırma çabası içindedirler. Bu çabanın bir uzantısı olarak yukarıdaki kavram ve kurumlar sırasıyla usul-ü meşveret, şura, ehli hall vel akd ve biat gibi din orijinli kavramlarla sunulurlar. Bu tartışmanın "tarafgiran" saflarında en ön sırada yer alan Yeni Osmanlılar Cemiyeti tarafından yayınlanan gazete ve dergilerde bu kavram eşleştirilmesine sıkça rastlanır. Bu eşleştirmenin dışında Kuran ayetleri ve hadisler bu meşrulaştırma için sıkça referansta bulunulan kaynaklardır. Osmanlı'da bir anlamda ilk siyasal muhalefet hareketi olarak tanımlanabilecek bu tartışmada ileri sürülen argümanlar incelendiğinde demokrasi tartışmalarının miladı denebilecek bir tartışma zenginliğinin içinde kendimizi buluruz. Çalışma işte bu türden bir entelektüel tartışma ortamını yansıtmayı amaçlamaktadır.

A. MEŞRUTİYET YA DA USUL-Ü MEŞVERET

Meşrutiyet kavramında ifade edilen devlet sistemi; halkın meşru olarak kabul ettiği bir yolla devlet başkanlığı makamına gelmiş ama; seçilmiş olmayan (kral, sultan gibi) bir devlet başkanının idaresinde karma bir yönetim biçimidir. Sistemin karma niteliği egemenliğin sahibi ile ilgilidir. Egemenliğe ait bazı

işlemlerin yapılması milletin seçtiği temsilcilerden oluşan meclis ile devlet başkanının iradesinin birleşmesine bağlıdır (YAYLA, 1984:948).

Bu tanımlama yapıldıktan sonra meşrutiyetçilerin bu kavramı nasıl yorumladıkları, nasıl tanımladıklarına geçilebilir. Meşrutiyetçiler "meşrutiyet kavramını tanımlarken öncelikli olarak kavramın; "hükümet idaresini kanunla sınırlayıcı" yönünü ön plana çıkarırlar. Esad Efendi "Hükümet-i Meşruta" adlı risalesinde (ESAD EFENDİ, 1293: 227) "Hükümet-i meşruta nasıl hükümettir?" sorusunu, "Kaffe-i muamelatı bir şer'i kanunla mukayyed olan hükümettir" şeklinde cevaplıyor. Hükümet-i meşrutanın tam karşısında yer alan kavram ise; hükümet-i mutlakadır. Şimdi aktarılacak olan pasajda bir meşrutiyetçinin bu iki hükümet türünü nasıl tanımladığı açıkça görülecektir. "Hükümet-i Meşruta; başıboş bırakılmayarak millet tarafından bir takım şartlar ve bağlar ile bağlanmış bir hükümet demektir. Yani millet tarafından bir çok şart koşulmuş ve şartlar birer birer sayılarak bu şartlara göre yürür isen sana öyle itaat ederiz; diyerek hükümetle mukavele yaptıktan sonra söz vermiş hükümettir.

Hükümet-i mutlaka ise; başı boş, şartsız, bağımsız bir hükümet demektir. Bu hükümet millet hakkında icra edeceği kanunları nizamları kendi kendine yapar. Kimseye danışmaz, millet ile müşavere etmek millete hesap vermek istemez..." (EBUSSELAMİ, 1327: 2-3) Bu anlamlardaki "meşrutî düzen" Yeni Osmanlılar'ın dini meşrulaştırıcı bir unsur olarak kullanmalarının bir sonucu olarak temelini İslam dininden alan "usul-ü meşveret" tanımlamasıyla ifade edilen bir kavram olarak karşımıza çıkıyor. "Meşveret" kavramı istişarede bulunma, müşaverede bulunma anlamlarında bir kelime olup; Kur'an'daki bir ayette geçen "işlerinizde istişare ediniz danışınız" ifadesiyle dini bir anlam yüklenmiştir (LEWIS, 1982: 775).

II. Abdülhamit tahta çıktığında yayınlanan Hatt-ı Hümayun'dan sonra Kanun-i Esasi ve Usul-ü Meşveret üzerine yapılan tartışmalar yoğunlaşmış ve lehte ve aleyhteki gruplar berraklaşmıştır. Ahmet Mithat meşrutiyete muhalif (hilafgiran) ve taraftar (tarafgiran) iki grubun ortaya çıktığını ve bu bölünmenin halka da yansadığını bildirir. Mithat'a göre bu iki grup da kendi aralarında ikiye ayrılmış durumdadır. Hilafgiran; Kanun-i Esasi'nin muhalif-i şeriat bir bidat olduğunu düşünen bir grup ve şeriata aykırı olmadığını düşünmekle beraber siyaseten "mazarr" bir şey olarak gören grup olmak üzere iki gruptur. Tarafgiran ise; bu tür bir anayasanın devlet tarafından verilmek suretiyle değil halk tarafından alınmak suretiyle olmasının uygun ve gerekli olduğunu düşünen bir grupta; bunu gerekli görmeyip padişahın bir lütfu olarak bunun verilmesinin de yeterli olacağını düşünen bir grup olmak üzere ikiye kısımdır. (AHMET MİTHAT, 1294:179).

Ama bir gerçek var ki önceleri aydın kesim arasında tartışılmaya başlanan meşrutî yönetim ideali kısa bir sürede bütün halk arasında yayılmıştı. Temperely'nin aktardığı şu cümle halk arasında bu kavramın ne derece yaygın

bir tartışma alanı kazandığını gösteren güzel bir örnektir: "1876 Mayıs ayı sonunda Elliot şöyle yazıyor: 'Anayasa kelimesi her ağızda vardı' Kuranın demokratik bir hükümete izin verdiği her yerde yayıldı; hatta boğazdaki kayıkçı bile Sultanun azlinden konuşuyordu." (TEMPERELY, 1933:172). Aynı şeyi Ahmet Mithat aktarır ve bu tür tartışmaların sadece ehil ve bilgili insanlar arasında yapılmadığını adeta ayağa düştüğünü, artık sıradan insanların meclislerinde bile bu konunun konuşulduğunu belirtir. (AHMET MİTHAT, 1294:179)

Bu tespitler yapıldıktan sonra meşrutiyetin fikri mücadelesinin nasıl yapıldığı konusuna geçilebilir. Devletin bozuk giden durumunun düzelmesine katkıda bulunmayacağı yönünde ciddi itirazların olmadığı bu mücadelede muhalifler daha çok meşruti yönetimin İslam'a uygun olmadığı noktasında odaklaşır. Eleştirilerin odak noktasındaki "meşruti yönetimin şer'a muvafık olmadığı"na yönelik bu itiraz, meşrutiyetçiler tarafından kavram "usul-ü meşveret" olarak adlandırıp, İslam tarihinden örneklendirilerek giderilmeye çalışılır. Bu eleştiri dışındaki eleştiriler ise; daha çok teferruatla ilgilidir. Halkın buna hazır olmadığı, padişahın buna müsaade etmeyeceği, gayrimüslimlerin meclise giremeyeceği (ki bu da dini temellerle yapılan bir itirazdır) gibi. Meşruti yönetimin devlete zeval vereceğine dair itiraz sesleri pek yükselmemiştir. Mücadelenin "tarafgirana" kısmı ise; içinde yaşadıkları toplumun değerlerinin farkında olarak bu itirazları yine İslami dayanaklarla göğüslemeye çalışmışlardır.

B. MEŞRUTİYETE MUHALEFET

Özellikle Yeni Osmanlılar tarafından idealize edilen ve tartışılan Meşrutiyet düşüncesine çeşitli çevrelerden eleştiriler yapılmıştır. Eleştirilerin sahipleri değişik şekillerde gruplandırılabilir.

Bu gruplandırmalardan birisi eleştirileri yöneltten kesimle ilgili olarak yapılabilir. Meşrutiyet düşüncesine karşı muhalif hareket eden kişileri üç gruba yerleştirebiliriz. Birinci olarak bir yönetim değişikliği ile yani meşruti yönetime geçilmesi ile beraber çıkarlarının zedeleneceğini düşünen grup vardır. Namık Kemal Hürriyet'deki "Hasta Adam" başlıklı yazısında (7 Kanun-i Evvel 1868) bu grupla ilgili şöyle diyor: "... nemize lazım şimdi biz hastalığın devamı sayesinde rahat ediyoruz ya. Bakalım hasta şikayete başlasın, kolum ağrıyor derse merhem süreriz, başım ağrıyor derse revh koklatırız, öyle öyle hastalık gider. Bizde ta'yişimizden kalmayız demektir.". Bu kesim meşrutiyete sırf kendi çıkarlarının zedelenmemesi için "henüz vakit erken ve halkımızda o isti'dad yoktur" yollu itirazda bulunur. Bu gruba giren muhalefet padişahı istedikleri gibi etkileme imkanına sahiptirler ve çıkarlarını sürekli ön planda tutarlar.

Aynı muhalefet grubu ile ilgili olarak, Ali Suavi "meşrutiyeti şer'a muvafık" olduğunu göstermek ve eleştirilere cevap vermek amacını güttüğü

gözlenen "Usül-ü Meşveret" adlı makalesinde (*Muhbir*, 14 Mars 1868) şöyle değerlendiriyor: "Çü fayda kendi menafi-i şahsiyelerini ve kinlerini feda edemeyenler talep olunan usulü meşveret bizde uymaz ze'm ediyorlar ve milleti tenvir için bir takım şüpheler irad ediyorlar.". Suavi'nin "menafi-i şahsiyelerini feda edemeyenler" olarak tanımladığı bu grubu, "Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur" cümlesiyle başladığı "Mektub"unda Mustafa Fazıl Paşa doğruluğun saraya girmesini engellemekle suçlar. "..Onların etrafında bulunan kimseler doğruluğu kendilerinden bile saklarlar. Hasr-ı inzar eyledikleri hükümet lezzeti içinde ve merkezinde yaşadıklarından ahalinin çektiği zahmet yine ahalinin tembelliklerinden zannederler." (M.FAZIL PAŞA, 1326: 3)

İkinci muhalefet grubu gerçekten dini temellere dayanarak, meşruti bir yönetimin şeriata uygun olmadığını iddia ederek karşı çıkmışlardır. Bu gruptaki muhalefetin iki önemli itirazı var. Birincisi meşruti yönetimin İslam Hukukuna göre "bidat" olduğu ve bu yüzden tercih olunamayacağı itirazıdır. Bu gruptakilere göre "bidat" olan bu sistem İslami değildir ve bu yüzden tercih olunamaz. İkincisi ise; meşrutiyetçilerin temel dayanaklarından olan "ve şavirhüm fil emr" ayetindeki, "hum" zamirinin meşrutiyetçilerin iddia ettiği gibi seçici ve kendileri ile istişarenin tavsiye olunduğu grup olarak bütün halkı değil sadece aralarından belli şartları taşıyan ehil ve layık kişileri kapsamaktadır. Bunun tüm halkı kapsadığı kabul edilse bile bu grubun içine kesinlikle gayrimüslimler dahil olunamaz. Ayetin bu şekilde yorumlanması mümkün değildir.

Fakat bu eleştirileri yapanların eleştirilerini dini hükümlerle siyasi gelenekler itibariyle sağlam dayanaklara oturttuklarını belirten Kara; şu örnekleri veriyor: "Mesela yetkileri ve hareket kabiliyeti sınırlandırılmaya çalışılan ve 'padişah' diye anılan halife maddi-manevi özel bir konuma sahiptir. 'Milletin meşruti yönetime kabiliyetsizliği' şeklinde dile getirilen tenkidin, İslam siyasi düşüncesinde üzerinde çok durulan 'ehliyet ve liyakat şartıyla' (bir tür seçicilikle) yakından alakası vardır. Meşruti yönetimin doğal sonuçlarında biri olarak gayri müslimlere verilen ulul emr ve seçmen olma (biata katılma) hakkı da bu konudaki hükümlerini zorlamaktadır." (KARA, 1994:101). Yeni Osmanlılar bu tür eleştirileri büyük ölçüde "dini" içerikten uzaklaştırarak aktarmışlardır.

Üçüncü grup ise; ilke olarak meşrutiyete karşı çıkmayan fakat henüz toplumun buna hazır olmadığı gerekçesiyle itiraz eden gruptur. Bu gruptaki eleştirileri yapanlar genel olarak devletin kurtuluşu için meşrutiyet fikrinin çözüm olabileceğini kabul ederler. Fakat onlara göre halk henüz kendilerine bu hak verilecek olgunluğa ulaşmamıştır. Namık Kemal bu grup kişiler için şöyle der: "Bazıları 'halkın hürriyeti ibtida kemal-i marifetine muhtaçdır'... derler. Bu 'şu hastanın kurtulması tababet öğrenmesine muhtaçdır' ... demektir." ("*Hasta Adam*", *Hürriyet*, 7 Kanun-i Evvel 1868).

bu itirazlar göze çarpıyor. Rüşdü Paşa'nın bu müzakereler sırasında itirazı bu yönde. Padişahın yetkilerinin sınırlanması ile ilgili maddeler müzakere edilirken Rüşdü Paşa şöyle diyor: "...bu maddeler, Padişahımızın kuvvet ve şanını halk gözünde düşürür; Padişahın nüfuz ve kudreti sınırlanamaz." (MAHMUT CELALETTİN PAŞA, 1983:203). Meşrutî yönetimin şeriata uygun olmadığı yönünde yapılan itirazların bir başka grubunu ise; "usul-ü meşveret"e temel oluşturan "veşavirhüm fil emr" ayetindeki "hüm" zamirine yönelik itirazlar oluşturur.

2. "Hum" Zamirinin İçeriği ile İlgili İtirazlar

"Usul-ü Meşveret" taraftarlarının en önemli dayanaklarından birisi Ali İmran suresindeki "veşavir hum fil emr" (KURAN-I KERİM: 4/159) (bir hüküm verirken, bir şey yaparken onlara danış) ayetidir. Ayetteki "hüm"¹ zamiri meşrutîyet mücadelesinde üzerinde en çok tartışılan konulardan biri ve hatta belki de birincisidir. Tartışma; ayette geçen "hüm" zamirinin kimleri belirlediği noktasında düğümlenir: Uzun devlet geleneğinde devletin sahibi ve idarecisi olarak müslümanların "millet-i hakime" ve gayrimüslimlerin "millet-i mahkume" olarak buldukları bir toplumda bu zamirin yükleneceği anlamın, daha doğrusu bu zamirin kapsamının gayrimüslimleri de içine alacak şekilde genişletilmesinin tartışılması çok doğaldır. Bu zamire yüklenen anlama göre bir çok kesim bir meclis kurulması fikrini "meşru ya da gayri meşru" bulabiliyordu. Bir grup buradaki zamirin kapsamı içine millet ayırımı gözetilmeksizin bütün "teb'ay-ı Osmaniye"yi sokarken, bir başka grup ise göre bu zamirin sadece "İslam milletine mensup" olanları ve yine üçüncü bir grup ise "İslam milletine mensup olanlar içinden sadece isti'dadı olanları" bu zamirin kapsamı içine sokar.²

Bu konudaki itirazların başında sırf dini gerekçelere başvurulmuş yapılan itirazlar var. Bu grup itirazlarda kullanılan deliller doğrudan Kuran ayetleridir. Bu türden itirazları yapanlar önce dini delillerle meşrutîyeti ve gayrimüslimleri meclise sokmayı savunan kesimi karşılarına alırlar. Bu itirazları yapanlara göre meşrutîyetçiler (gayrimüslimlere meclise sokma taraftarı olan meşrutîyetçiler) kendilerine Kuran'dan "veşavir hüm fil emr" ayetini delil olarak alırlarken Kuranın diğer bazı ayetlerini görmezden gelirler. Örneğin bu kesim; Kuran'daki "Ey inananlar! Yahudi ve Hristiyanları dost olarak benimsemeyin, onlar birbirinin dostudurlar. Sizden kim onlara dost olursa o da onlardandır..." (KURAN-I KERİM: 5/51) ayetini görmezden mi gelirler. Bu mantıkla meşrutîyetçileri Kuran'ın bir başka ayetinde küfür belirtisi olarak nitelenen

1 "Hüm" Arapça'da bir zamir olup Türkçe'deki "onlar" zamiriyle eş anlamlıdır.

2 Bu konudaki tartışma için bkz. (OKTAY, 1991).

"...kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkar mı ediyorsunuz." (KURAN-I KERİM: 2/85) mealindeki hüküm kapsamına sokarlar. Çünkü meşrutiyetçiler işlerine gelen ayetleri gündeme getirmektedirler. Bu tür itirazları yapanlara göre Kuran'daki "şura" ve "istişare" ile ilgili ayetlerdeki "hum" zamiri kesinlikle müslümanlara raci'dir yani sadece müslümanları kapsar. "...lüzumundan bahs olunan millet meclisini akd ve teşkilden maksad-ı hafi-i bu meclise hıristiyanlar doldurulub hall ve akd-i umur-u devlete tamamilen onları teşrik kılmak bu suretle kendileri tatyib ve tardiyeye olunmak ise (Kendi dinlerine uymadıkça Yahudi ve Hıristiyanlar senden asla hoşnud olmayacaklardır.) nass-ı şerif-i mülâhaza olunmak lazımdır." (AHMET MİTHAT, 1294:317). Yani yazar meşrutiyetçileri gayrimüslimlere hoş görünme, bu amaçla gayrimüslimleri "tatyib etme" çabası içinde görüyor.

Bir başka açıdan ayetteki bu zamirin meşrutiyetçiler cephesinde bir bölünmeye sebep olan bir tartışma konusu olduğunu söyleyebiliriz. Evet meşrutiyet fikri İslamla bağdaştırılabildi ama bu durum istişare edilecek kişiler arasında din ayrımı gözetmeksizin müslim-gayrimüslim bütün "teb'ay-ı Osmaniye'nin olması gerekir miydi?" Bu soruya olumsuz cevap verenler, dinen; gayri müslimlerin bir İslam devletinde ne "teşri" ve ne de "tenfiz" gibi bir görevi icraya memur tutulamayacağı gibi "halife"yi kontrol ve sınırlama gibi bir görevi de kesinlikle icra edemeyecekleri iddiasındaydılar. Bu grup yine Kuran'daki "Sizden olan emir sahiplerine itaat edin" (KURAN-I KERİM: 4/59) mealindeki ayeti delil olarak göstererek buradaki "sizden olan emir sahipleri" tabirinin sadece İslam milletine mensup olanları kapsadığını iddia ediyorlardı.

Gayrimüslimlerin Devlet-i Osmaniye'nin meclisine girebilmesine önemli bir itiraz Yeni Osmanlılar'ın kendisinden sıkça bahsettikleri Tunuslu Hayrettin Paşadan gelir. Paşa Yeni Osmanlılar'ın müslüman olan azasının bu tür isteklerde bulunmalarını "devlet ve milletin ıslah-ı hal maksadına mübteni olduğunu" (TUNUSLU HAYRETTİN PAŞA, 1292:64) teslim eder. Fakat onların müttefikleri olan azayı sairenin (yani gayrimüslim azanın) maksatlarının kendi maksatlarına muvafık olmadığını söyler. Paşaya göre "...A'zay-ı gayrimüslimden ekserisinin muradı yalnız devlet-i Osmaniye'nin ahvalini araştırmak ve o vasıta ile bir ipucu ele geçirmek olup zira mevcud olan hürriyete nail olduktan sonra kendilerinde zerre kadar devlet hayırhahlığı şöyle dursun hafi olmayan bazı ağraza mebni ecnebilerin ifsadat ve ilkaat-ı devam etmesi ve mezreay-ı kalplerine tohum-u hamıyyet-i cahiliyeyi ekmesi hasebiyle ekseriya devletin usul-ü idare ve icraatından tazallüm-i hal ve naire-i ihtilali eş'al ederek ebney-i cinslerinden bulunan hükümetlere iltihakı arzu etmekte olduklarını görüyoruz.". Yani Paşa; gayrimüslim azanın bu konuda iyi niyetli olabileceğine inanmaz. Yeni Osmanlılar'ın bu konuda iyi niyetli ve samimi olduklarına ise inanır. Paşa gayrimüslimlerin böyle bir istekte bulunma sebebi olarak devletin içinde araştırma yaparak ipuçları ele geçirip halkın şikayet ve yakınmalarını

artırarak ihtilal ateşlerini körükleyip devletin başka hükümetlere katılmasını sağlamak olduğunu düşünür. Fakat Paşa bu cümleleri ile gayrimüslimlerin sadece meclise aza olarak girmelerine değil bunu doğal hale getirecek olan "hukuk-u siyasiyede müsavât" ilkesine toptan karşıdır. Çünkü Paşaya göre gayrimüslimlerin örnek gösterdikleri Avrupa'da dahi bu tür bir müsavât yoktur: "...Avrupa devletleri ahaliden bazısının hanedan-ı kraliye'yi tebdile ittifak etmelerinden ictinab gibi vesile-i cüziyeye istinaden böyle bir hürriyet-i mutlakayı i'tadan imtina' göstermişlerdir." (TUNUSLU HAYRETTİN PAŞA, 1292:65)

Bu konudaki eleştirilerden bir başkası da; zaten "bidat" olan meclis eğer kurulacaksa buna yalnız müslümanların alınması caiz görülebilir şeklindedir. Mahmut Celalettin Paşa şöyle diyor: "... ve bilhassa Mebusan Meclisi teşkil edilmesini, hakim millet olan müslümanların hukuku bakımından fena tesirler uyandıracığını ileri sürüyorlardı. Yine İslam hukukçusu geçinen bazı kimseler, "Padişahımız, Peygamberimizin halifesi ve müslümanların önderidir. Onun İslamiyete uygun emirleri, boyun eğilmesi gereken emirlerdir; dayanağımız olan İslamiyet'e bağlı kalmak farzdır. Eğer bir Millet Meclisi gerekiyorsa onun sadece müslümanlardan teşkili caiz olabilir; yoksa müslüman olmayan tebaanın öyle bir meclise kabulü ile devlet idaresini onların eline bırakmak caiz görülemez" tarzında" (M. CELALETİN PAŞA, 1983:175).

Gayrimüslimlerin ve özellikle de Hristiyanların oluşturulacak bir meclise alınmaları, onları müslümanların işine karıştırmak olarak değerlendirilmektedir. Bu grup bir kıyaslama yaparak "Rusya devletinde bulunan müslümanların böyle bir meclise girme hakkı olmaması, bizde de Meclisi Umuminin lüzumsuzluğuna delildir". (OKTAY, 1991:50) Bu tür itirazlara cevap olarak verilen meclis sadece mali işlerle ilgilendiğinden gayrimüslimlerin girmesinde sakınca yoktur yollu cevaplar Basiret Gazetesi'nde şu şekilde yer aldı: "Bilakayd ve şart millet meclisi olsun diyenlere ibtida cevap verelim. Evvel emirde böyle bir meclis azası tecemmü' eyledikde gayri müslimden olacak mebusan yalnız umur-u maliye ile nizamât-ı mevcuğenin hüsnü cereyanına hasrı evkat edecekler mi zann ederler?" ("Millet Meclisi," *Basiret*, 27 Mayıs 1292). Yine aynı yazıda oluşturulacak mecliste bulunması istenen gayrimüslim azanın Avrupa'dan şer'a muvafık olsun olmasının kanunların aynen alınmasını isteyeceklerini iddia ederek karşı çıkılıyor: "Gayri müslim olan mebusanın millet meclisi içinde belki ibtida ki iddiaları biz bu asır medeniyeti hasra göre kavanin ve nizamât isteriz. Bin şu kadar sene evvel yazılan şeri'atı İslamiye bugünkü ahval ve hukukumuz müsavât üzere kafil olamaz Avrupa'nun en mütemeddin olan devletlerin kavaninini alalım şeri'atın hangi mesaili ona tevafuk ederse meatteşekkür o mesaili kabul ve ika ederiz. Tevafuk etmeyenleri kabul etmemeye mecburuz dedikleri halde... Hem öyle değil farz mahal olarak bütün mesaili şeriye Avrupa kavaninine mutabık olsa dahi şer'i şerifin Avrupa

kavaninine muvafık olmayan yerlerini kabul edemeyiz diye gayri müslim olanların iddiası dareynde ehl-i İslam için mucib-i selamet ve mukaddes olan şer'i şerife bir hakaret addolunacağından ehl-i İslam'dan yüzde doksan beşi bu iddiayı kabul değil iddianın vuku'unda efkarı galeyana eder." Aynı makalede Basiret Gazetesi'nin bir başka itiraz sebebi de garimüslimlere böyle bir imkan tanındığında sadrazamlık gibi çok yüksek görevlere gelmek isteyebilirler: "Kaymakam, mutasarrıf ve vali ve vükelaalkda ve belki iktidarları hasebilenesned-i sadarete dahi gayri müslim olanların bulunması...Ve çünkü kendilerine müsavat-ı tamme va'd etmek istenilir ol suretle böyle iddialarda bittabi' haklı olacaklardır."

Basiret şahsında diğer muhalefetin bir başka iddiası da gayrimüslimlere tanınacak müsavatın sonucunda yukarıdaki örnek gibi bir çok yeni şeyler isteyecekleri. Bunlardan biri de Girit örneği hatırlatılarak meclise girecek gayrimüslim azarın kararların "lisan-ı resmî" dışında bir başka kendi lisanları ile de yazılmasının istenebileceği: "Lakin bizde inad ve ta'assub berkemal olduğundan Girid ahalisinin Hristiyan ahalisi iddia etmiş ki kaffe-i mecalisde hükümet lisanı olan lisanı Türki'de her ne kadar i'lan ve mazabıt yazılacak ise bir tarafı Türkçe ve bir tarafı Yunanca yazılsın. Hükümet-i seniye Girid ahali-i gayri müslimesini memnun kılmak için buna da muvafakat etmiştir. Çü faide bu sene merkeze tecemmü' eden Girid gayrimüslim a'zasına iktifa etmeyip hatıra gelmez diğer ba'zı şeyler hükümet-i seniyeden talep etmekte ve bu taleplerinden bahisle Yunan gazeteleri kemal-i iftihar ile sütunlarını tezyin ederler." ("Millet Meclisi," *Basiret*, 27 Mayıs 1292). Ve aynı yazıda son bir itiraz olarak; millet meclisine gayrimüslimlerin de girmesine taraftar olanların söylediği "nasıl olsa müslüman aza daha çok olacağından gayrimüslimlerin etkisi olmaz" şeklindeki cevabına karşılık olarak; bu çözümün pek sahîh bir çözüm olmadığı; meclislerde fikir ayrılıklarının normal olduğu ve bizim meclisimizde de böyle bir ayrılık durumunda pekala onların istediği şekilde düzenlemeler çıkabileceği ileri sürülüyor.

3. Meşrutiyetin İlan Edilmesini Padişah Kabul Etmez

Bu konuda yapılan itirazlar kökleşmiş bir devlet geleneğinden 600 yıllık bir devlet geleneğinden aldığı yetki ve hakları padişah bırakmak ister mi? Bunu kabul eder mi? "Zat-ı şahane böyle kendi istiklaline dokunacak bir şeyi isteyerek yapar mı?" (NAMIK KEMAL, "Usulü Meşveret Hakkında Mektuplar 5," *Hürriyet*, 19 Teşrin-i Evvel 1285).

Aynı yazıda; "Zat-ı şahane usulü meşveretin kabulüne kail olmuş farz bulunduğu halde vükela buna rıza gösterir mi?" ve "vükelanın rızası manzum olmadığı halde arzu olunan maksadı zor ile istihsal etmek kabil olabilir mi?" itirazları da anılıyor.

4. Millette O İsti'dad Yoktur

Bu konuda yapılan itirazlar "meclis azasının intihabı halka ait olacak ve herkesin hakkı intihabı bittabi tasdik olunacaktır", yani bugünkü terimlerle herkesin seçme ve seçilme hakkı olacak ilkesine yapılır. Oluşturulacak meşrutiyet meclislerinin azalarının intihabında halk birinci derecede yetkili olacak. Bu maddeye itiraz "bizim köylülerimiz erbabı dirayeti intihaba nasıl muktedir olabilir" (NAMIK KEMAL: "Usulü Meşveret Hakkında Mektuplar 2," *Hürriyet*, 21 Eylül 1285) şeklinde yapılmıştır. Aynı yazıda bu eleştirinin bir başka boyutu da şu şekilde dile getirilir: "meclis-i şura-yı ümmet vükelayı idare-i dahiliye ve hareket-i askeriye ve bahusus umur-u hariciyeden mesul tutacaksa bir takım medrese mahsulleri ve çiftlik ağaları dekaiki siyaseti hizmeti devlet de efnayı ömür edenlerden iyi mi bilir?"

V. Murat'ın tahta çıkmasından sonra ilan edilecek hattın içeriği ile ilgili olarak Bab-ı Fetva'da yapılan toplantıda (8 Haziran), Abdülaziz'in hall'ine "çarşaf kadar" fetva vermeye hazır olan Fetva Emini Halil Paşa şöyle diyor: "Siz devlet adamlarısınız. Maşallah cümleiniz ukaladan ve umurdidensiniz. Anadolu'nun, Rumeli'nin bir takım cahil etrakini toplayıp onlardan istifsar-ı rey ve tedbir mi alacaksınız. Her işi adilane rü'yet ediniz. Şayed bir meselede iştibah vaki' olursa fetva-yı şerife müracaat ediniz" (SÜLEYMAN PAŞA, 1326:64). Aynı toplantıda Rüştü Paşa ise şu sözlerle itirazını dile getirir: "...Meşrutiyet-i idareye ehl-i vatanda adem-i kabiliyet ve hürriyet-i ahaliye enva-i mazarrat mevcuttur. Biz bu ahaliye bazı müsa'adat gösterelim ki onlar devletden hukukumuzu istihsal etdik zannetsinler. Lakin nefs-ül emirde bir şey vermiş olmayalım..." (SÜLEYMAN PAŞA, 1326:64).

Akşin Sultan II. Abdülhamit'in de bu konuda aynı düşüncede olduğunu zikreder. 1905 yılında Abdülhamit'in şöyle dediğini zikreder: "...Meşrutiyetle idare edilebilmek için, memleketimiz kafi derecede olgun değildir. Bu bizim için bir felaket olur. Çünkü bu idare bütün fertler arasında müsavat icab ettirir..." (AKŞİN, 1985:97)

C. MEŞRUTİYETÇİLERİN TEZ VE SAVUNMALARI

Osmanlı tarihinde ilk demokrat aydın muhalefeti olarak tanımlanan Yeni Osmanlılar Hareketi meşrutiyet mücadelesini yapıp, meşrutiyete yönelik eleştirilere cevap vermeye çalışan bir hareket olarak karşımıza çıkıyor. Tanzimatla başlayan devleti ıslah çabalarını yetersiz bulan ve mevcut düzene yönelik sert eleştiriler yapan bu grup öncelikle idare usulünün değişmesiyle işe başlanması gerektiğini iddia ediyor. Hareketin bir nevi kuruluş bildirgesi sayılan Mustafa Fazıl Paşa'nın "Mektub"unda önce kendi ifadesiyle devleti zayıflamaya götüren fenalıkları "Hakipay-ı Şahane"ye arz ediyor. Ardından ıslahat düşüncesinin çözüm olamayacağını; daha doğrusu yeterli olamayacağını,

her ne zaman bu tür şeyler gündeme gelirse ıslahatla yetinilmeye çalışıldığını ve bu ıslahatların bir çoğunun icra edilemediğini icra edilebilenlerin ise sıkıntılarının çözümlenmesine yeterli olmadığını (M. FAZIL PAŞA, 1326:16) söyleyip hemen devamla kendi çözüm önerisini "kemal-i ihtiram ile ile hakipay-ı hümayun"a şu sözlerle takdim ediyor: "Şevketli Efendim tebdil-i usul-ü idare ile devleti kurtarınız! Nizam-ı serbestane ile tezyin ederek şunu halas ediniz! Lakin öyle nizam-ı serbestane ki sahîh ve vasi' ve münbit ola, ve gerek hin-i icrasında ve gerek bila tağyir devamında iktiza eden her türlü teminat ile ihata edile...". Görüldüğü gibi Paşa çok radikal bir şekilde bir düzen değişikliği önermektedir. Paşanın eski usulün yerine önerdiği teklif ise; Yeni Osmanlılar'ın "usul-ü meşveret" adı ile mücadelesini yaptıkları meşrutî yönetimdir. Paşa teklifini şöyle sunuyor: "...Tebaamızın sadakatine ve hüsn-ü arzularına müracaat ediniz! Her eyaletde a'zası intihab-ı serbestane ile cem' edilmiş bir meclisi kebir teşkil ediniz ki bunlar size ihtar etsinler ve size efkar-ı pederanenizi mevki-i icraya getirmeye mu'avenet eylesinler. Sizin teşebbüs-ü mahsusunuz ile bu meclisler tarafından Dersaadet'e vekiller gelsinler ahalinin ihtiyaçlarını ahval-i hakikiye-i vakit vakit doğrudan doğruya Hakipayiniz'e arz eylesinler." (M. FAZIL PAŞA, 1326:26).

Paşa'nun "bir ideal olarak değil fakat siyasi menfaat düşüncesiyle"³ bayraklaştırdığı hürriyet-meşrutiyet kavramları Yeni Osmanlılar'ın etrafında bir muhalefet hareketini oluşturduğu kavramlar olarak karşımıza çıkar. Bu muhalefet hareketini oluşturan Osmanlı aydınları çökmekte olduğunu gördükleri devleti kurtaracağını düşündükleri meşrutî yönetimi kurmak için halkı harekete geçirmenin ve bir baskı unsuru olarak siyasi iktidarın karşısına geçirmenin zorunlu olduğunun farkına varmışlardır. Yeni Osmanlılar'ın efkar-ı umumiyeye tesir etmek için kullandıkları birinci yol gazetedir. Yeni Osmanlılar gerek vatanda ve gerekse sürgünde buldukları yerlerde çıkardıkları Hürriyet, Muhbir, Ulum gibi gazeteler aracılığıyla bu amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Karşılarına çıkan sorun ise; halka onların anlayacağı dille meseleyi anlatmaktır. Bu soruna buldukları çözüm ise din olmuştur. Halk dinin yani İslam dininin temel kabullerine, motiflerine yani din ile temellenmiş tezlere açıktır. Bu durum daha doğrusu bu zaruret hali Yeni Osmanlılar'ı İslamiyet-meşrutiyet bağını kurmak mecburiyetinde bırakmıştır. Bu da meşrutiyet mücadelesini yapan bu aydınların yazılarında tezlerini sürekli İslami delillerle beslemelerine sebep olmuştur.

Yeni Osmanlılar meşrutî yönetim lehindeki düşüncelerini serderelerken dikkat ettikleri birinci husus öneri ve düşüncelerini dini delil ve kavramlarla birlikte temellendirerek sunmaktır. Bu düşüncenin bir sonucu olarak; "usul-ü

3 KARAL, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, c. 7, s. 305; Çünkü M. Fazıl Paşa Mısır'daki valilik üzerindeki veraset hakkını kaybetmiş ve buna karşı mücadele olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda sadaret ya da vezirlik gibi bir makama gelerek kaybettiği hakkı geri almak mücadelesine girişmiştir.

meşveret", "meşveret meclisi", "biat", "ehl-i hal ve'l akd" ve "emr-i bi'l maruf" gibi kavramlar içleri demokrasi, parlamento, seçim, kamuoyu gibi batılı kavramları karşılayacak şekilde doldurularak gündeme getirilir. Yeni Osmanlılar'ı bu düşünceye sevk eden neden ise; savundukları sistemi "meşru" halde sunmanın yolunun İslami delil ve kavramlara müracaat olduğunun farkına varmalarındır. Kendilerine yöneltilen eleştirilerin genellikle dini nedenlerden kaynaklanan eleştiriler olduğuna dikkat edilirse Yeni Osmanlılar'ın bu kavramlara müracaatlarının önemi daha iyi anlaşılabilir. Bu anlamda "usul-ü meşveret tarafgirani"nın meşrutiyet savunmalarındaki en önemli unsur "usul-ü meşveret" in "şer'a muvafık" olduğunu göstermeye yönelik dini kavram ve delillerdir.

1. Usül-ü Meşveret'in Şer'a Muvafık Olduğu ve Hatta İslam Devletinin Evailde Meşrutiyet Olduğu

Bu konuda tartışmaya başlamadan önce şu tespiti yapmamız gerek. Meşrutiyetçiler 'meşveret'e şer'i delil ararken amaçları 'Meclis' fikrini dinen meşrulaştırmaktır. Yeni Osmanlılar'ın bu amaçlarını gerçekleştirmek için kullandıkları iki ayet göze çarpıyor:

1. "Sen Allah'tan bir rahmet sayesinde onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın etrafından dağılıp gitmişlerdi. Artık onları bağışla, onlar için af dile ve iş hususunda onlarla müşavere et (ve şavirhüm fil emr). Bir kere azmettin mi artık Allah'a tevekkül et. Çünkü Allah tevekkül edenleri sever." (KUR'AN-I KERİM:3/59).

2. "Onlar Rablerine icabet ederler, namazı kılarlar, işleri kendi aralarında şura iledir, (ve emruhum şura beynehüm), rızık olarak verdiklerimizden infak ederler." (KUR'AN-I KERİM:42/38).

Yine meşrutiyetçiler tarafından ağırlıklı kullanılan hadisler ise şunlar: "İstişare ediniz", "İstişare eden pişman olmaz", "İstişare edilen emniyet edilen kimsedir", "İlim kuyudur meşveret ise kova", "Allah'ın eli cemaat üzerindedir", "Allah ve Resulü istişareden müstağnidir. Fakat Allah onu ümmetim için rahmet kılmıştır. Onlardan kim istişare ederse rüşde varır, doğruyu bulur; kim terk ederse şerri bulur, hataya düşer.", "İşleriniz aranızda müşavere ile görüldüğü zaman size yerin yüzü daha hayırlıdır." (KARA, 1994:165). Bu dini delillerin ortak yönü "şura" ve "istişare" kavramlarını ön planda tutmalarındır. Yeni Osmanlılar'ın bu iki kavrama müracaatlarındaki amaçları ise, meclis, parlamento fikrini dini temele oturtmaktır. Bu noktada kendilerine yöneltilen eleştirilere karşı aldıkları tavır iki yönlüdür. Dinen cevap verebildikleri eleştirilere dini delillerle cevap vermeye çalışırken; dini delillerle cevap veremeyecekleri eleştirileri ise mümkün olduğunca dini muhtevadan soyutlayarak aktarma yolunu seçmişlerdir (KARA, 1994:100). Bundan iki şekilde

faidalanıyorlar. Öncelikle bu eleştirilerin halk nazarındaki etkisinin asgariye indirilmesini amaçlıyorlar ve ardından kendilerinin bu eleştirilere cevap verirken rahat olmalarına zemin hazırlıyorlar.

Usul-ü meşveret tarafgirani'nun savundukları bu sistemin şer'a muvafık olduğunu ispatlama gayretleri içinde ilk olarak; meşrutî yönetimin meşrutî niteliğini şeriatla meşrut olmasına bağlama gayretleri göze çarpıyor. Esad Efendi'nin soru-cevap şeklinde hazırladığı "Hükümet-i Meşruta" adlı eserde şöyle bir bölüm var:

"Sual: Hükümet-i Meşruta nasıl bir hükümdür?"

Cevap: Kaffe-i muamelatı bir şer'i kanunla mukayyed olan hükümdür...

Sual: Bizim hükümetimiz nasıl hükümdür?"

Cevap: Bizim hükümetimiz esasen şeriatla mukayyed olduğundan hükümet-i İslamiyedir, binaenaleyh hükümet-i meşrutadır. Lakin bir vakitten beri ahkam-ı şer'iyyeye layikile riayet olunmadığından hükümet-i mutlaka yolunu tutmuştur. Bizde esasen padişahların vezaif-i bile şeriatla mahduttur..."⁴

Esad Efendi'nin buradaki çabası açıktır. Meşrutî yönetimin "şer'i kanunla mukayyed" olarak tanımlanmasına yönelik vurgu konumuz açısından çok önemlidir.

Yeni Osmanlılar; idarenin şer'i kanunlarla bağlı kalmasının sağlanması ve kontrolü işlevlerini ise meclise yüklerler. Yeni Osmanlılar'ın sıkça atıfta buldukları "Akvam-ül Mesalik..." kitabının müellifi Tunuslu Hayrettin Paşa'nın "yasakçı" diye tanımladığı idarenin yani devlet başkanının bir başka "yasakçı" tarafından kontrol edilmesinde de şer'a muhalif bir durum görmez. Hatta bunu şer'an gerekli görür. Yalnız bu kurumun ne olacağı konusunda ise Batıdaki parlamentoların yerini İslam ülkesinde ulema ve ayanın tuttuğunu söyler: "Benabirin her bir yasakçı için daire-i emri haricine çıkmayacak diğer bir yasakçı lazım olup..." şeklinde ifade ettiği devlet başkanını frenleyecek bir başka güç fikrinin akla, örf ve özellikle de şeriata dayanan kanunlar olduğu, fakat bu soyut kavramların da kendilerine yapılan bir taarruzu gideremeyeceğinden ötürü somut bir kuruma ihtiyaç vardır. Paşa'ya göre bu kurum Batı'da hür basın ve parlamento bizde ise ulema ve ayandır: "... ulema-yı

4 ESAD EFENDİ; Hükümet-i Meşruta, sadeleştirerek nakleden, TUNAYA, Tanık Zafer, "Osmanlı Anayasacılık Hareketi ve 'Hükümet-i Meşruta'," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* (Beşeri Bilimler), 1978, Vol: 6, s. 230. Aynı eserde Esad Efendi hükümet-i mutlaka şöyle tanımlıyor: "Hükümet-i mutlakının muamelat-ı umumiyesi kanunla mukayyed değildir. Mesela bir hükümdar (...) bir takım memurlar istihdamına mecbur olur. Memurların hareket-ı umumiyesi ise bir nizam tahtında olmayıp her biri ale'el itlak keyfince hareket eder.....Böyle adamların (sorumsuz memurların) idaresinde bulunan memleketlerde emniyet olmaz, emniyet olmayan memlekette saadet umulmaz."

kiram ile ayan ve vücuh-u ahaliye hilaf-ı kanun vuku bulan hareketin tağyir ve tebdili ala sebil-il vücub ihaka ve tefviz olunarak bu emniyetin husulü için dahi Avrupalılar millet meclislerini teşkil etmişler ve matbuata hürriyet vermişlerdir." (TUNUSLU HAYRETTİN PAŞA, 1292:64-65). Yeni Osmanlılar ise; burada Hayrettin Paşamdan ayrılarak; hükümeti şeriata bağlı kılma görevinin İslam dininde de pekala bir meclise yani parlamentoya verilebileceğini düşünürler.

Yeni Osmanlılar bu noktadan sonra "usul-ü meşveretin" dine uygun olduğunu ve hatta dinin bir emri olduğunu ispat etme çabasında görünürler. Ali Suavi "Usul-ü Meşveret" başlıklı yazısında (ALİ SUAVİ, *Muhbir*, 14 Mars 1868) şöyle diyor: "Usul-ü Meşveret şeriatda yokdur lakırdısı büyük hatadır, bizzat risaletpenah aleyhi salavatüillah dahi milletle müşavereye memurdur. "Ve şavirhüm fil emr" ayet-i celilesi ma'lumdur.". Yine Suavi; "Terk-i Meşveret" başlığını taşıyan bir başka makalesinde (ALİ SUAVİ, *Muhbir*, 18 Janvier 1868) devletin şu anki yönetim şeklinin meşveret olmadığını şu sözlerle iddia ediyor: "Malum ola ki bir adam kendi zir-destanını yani kendisine muhalefet edemeyecek muhtaçlarını ve dalkavuklarını başına toplayıp bu iş böyle değil midir deyu sorsa onlar dahi evet böyledir deseler bu hale meşveret tesmiye olunamaz. Çünkü meşveretden murad akıl danışmak ve rey almak ve efkar toplayıp..." Suavi; yazısında devamla İslam Hükümetinin zaafına sebep olan şeyin meşveretin terki olduğunu söyler. Halbuki Ona göre Peygamber milletle meşveret etmedikçe idare-i hükümet etmezdi. "...milletle meşveret etmedikçe idare-i hükümet etmezdi. Kuran-ı azimüşşanda 'veşavirhüm fil emr' buyuruldu ki 'şavir' ihtabı nebi-i zışandan 'hüm' zamiri ümmetten kinayedir." Suavi; yazısında meşveretin şer'i olduğuna yönelik iddiasını sahabe hayatından ve dört halifenin uygulamalarından örneklerle delillendirir. Sonuçta; "El hasil, hükümet-i islamiye şura üzerine tertib olunmuştur. milletle istişare eden devlet terakki eder" hükmünü verir ve devletin terakkisi için "usul-ü meşveretin yeniden ihyasını" önerir.

Ali Suavi'nin bu gayretinin benzeri Namık Kemal dahil bütün Yeni Osmanlılar da görülür. Farklı bir konumda bulunması hasebiyle Tunuslu Hayrettin Paşanın meşveret usulünün şeriata uygunluğunu ispatlamaya yönelik şu sözleri bütün Yeni Osmanlılar'ca kullanılan temel fikirleri içermesi açısından ilginçtir. Paşa; "Şeriat-ı garranun en ehemmiyetli usulünden biri de (Cenab-ı hakkın ma'sum-u zışanına emr buyurduğu) meşveretin meşveretin vücubu..." diye başladığı cümlesinde Peygamberin görüş sormaktan "müstağni" olmasına rağmen meşveretle emrolunmasını daha sonraki dönemler için va'z edilmiş bir kural olarak niteler: "...rey sormaktan müstağni iken memur olmaları ancak zaman-ı saadetden sonra usul-ü meşveret beynel ahkam mer'il icra tutulmak hikmet-i baliğasına müstenid olduğu cay-ı inkar değildir." (TUNUSLU HAYRETTİN PAŞA, 1292:19-20).

Aynı konuyu destekleyici ibareler; meşrutiyete 'ihtiyati' bir şekilde taraftar olan Basiret Gazetesi'nde de yer alıyor: "Bununla beraber usul-ü meşveret devlet-i İslamiyece kaide-i istibadiyeye mukaddem olmasile emr-i idare-i hükümetçe ona itba'ın elzemiyeti bedih-is sübut görülmüştür. Çünkü bu usul peygamberimiz aleyhisselam efendimizin zaman-ı saadetlerinde biemr-i rabbani ittihaz olunmuş bir kaide-i mukaddese olduğundan ba'sü necat ve füyuzat olacağında kat'a şüphe yoktur. Eğer usul-ü meşveret terakkiyat ve saadet-i matlubeyi teshil ve tahsil ederek hükümet-i islamiyece ve hayırlı ve nafi' olmasa idi Resul-ü Ekrem Efendimiz kaffe-i nevakısdan beru ve her bir hareket ve muamelesi isabete makrun olduğu halde taraf-ı hakdan meşveretle memur buyurulmazdı." ("Tensik-i İdare," *Basiret*, 3 Teşrinisani 1293).

Yine Basiret gazetesinde bir başka makalede ise şöyle deniyor: "Zira ferd ile cemiyetteki kuvvetin nispeti gece ile gündüzün farkı derecededir. İşte onun için biz "veşavirhüm fil emr..." ayeti kerimesi ve "siz şura ile memursunuza." meal-i şerifinde olan emr-i celil-i nebevi muktezası yalnız umur-u siyasiyede meşvereti umumiye lisan-ı şeriatdan memuruz....Ve bir aklın bir düşünüb iki aklın iki düşüneneği dahi müsellemdir. Öyle ise muamelat-ı dünyeviyede meşveret-i umumiye dahi elzemdir. Ne hacet "Sizler umur-u dünyanızda benden a'lemsiniz" meal-i celilindeki hitab-ı umumi-i nebevi dahi umur-u dünyeviyede ara-yı umumiyenin ittihaz-ı mahz isabet eder bir tenbih-i celildir." Bunlar da meşrutiyetle oluşturulacak meclisin bir "Şuray-ı Millet" ("Millet Meclisi," *Basiret*, 27 Mayıs 1292) olması şartıyla destek veren Basiret gazetesinde sunulan deliller.

Yeni Osmanlılar'ın "şura" ve "istişare" kavramlarından hareketle İslam tarihinde ve özellikle Asr-ı Saadet'den örneklere müracaatla aşmaya çalıştıkları sorun henüz bitmiş değildir. Henüz çözemedikleri, cevap bulamadıkları itirazlar da vardır. Bu tartışmada meşrutiyetçilerin zımninden de olsa kabul ettikleri konu, meşrutiyetle gelecek olan meclisin Avrupa'dan taklid yoluyla alındığı ve "bid'at" olduğu. Namık Kemal bu eleştiriye şöyle cevaplamaya çalışıyor: "İstediğimiz meclis-i şura-yı ümmet bir nev'i bid'at imiş, ne yapalım Endülüs'de melik Cevher böyle bir meclis i'lan ettiği zaman acaba bid'at olduğunu düşünmedi miydi. Vapurlar da bid'at, almayalım da Yunan limon kayıkları Giridi mi zabt etsin. İğneli tüfekler de bid'at, kullanmayalım da palikaryalar İstanbullu mu alsın. Dünyada öyle bid'atlar vardır ki bid'at-ı hasene değil bid'at-ı bedi'a denilse sezadır. Madem ki şer'an usul-ü meşveret mukarrerdir esas mevcut olduktan sonra icraatda olan teferru'atını icma-ı ümmet ta'yin eder. İcma-ı ümmetle yapılan şeyler bid'at değil usul-ü dinden olur." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 1," *Hürriyet*, 14 Eylül 1285). Namık Kemal burada her ne kadar sorunu çözmüş gibi olsa da, aslında kendisi de bid'at olsa da daha önce buna benzer bid'at hükmündeki şeyler yapıldığından bu da yapılabılır şeklinde bir mantık yürütmektedir.

"Usul-ü meşveret dinde yoktur" itirazına Ali Suavi; bir açılım kazandırır. Eleştirinin daha doğrusu itirazın asıl, amacı nedir diye sorar. Eğer bundan amaç Avrupa'da olduğu şekliyle yokdur deniyorsa buradaki amacın ne olduğu tartışılmalıdır diyor. Yani "şeriatda yokdur"dan kasıt "şeriat buna karşı"dır demek midir yoksa "şeriat böyle tafsil nutk etmemiş demek midir?". Ve Suavi bu eleştirinin birinci yönüne yani "şeriat buna karşı"dır kısmına "ve şavir hüm.." ayeti ile karşı çıkıyor. İkinci yönüne ise şöyle cevap veriyor: "Eğer nutk etmemiş demek ise caiz değildir ta'biri galatdır. Ve tecrübe ile icra-yı tedabir etmiş olan bilcümle ashab-ı kiram (rıdvanullahi aleyhim ecma'in) hazeratını taglittir. İbnüneym hazreti kitabında nakletti ki "İbnül Akıl (r.a) huzurunda bir adam "la siyaset-ül muvafık-ış şer'i" yani şer'a muvafık olmayan siyasete izin yokdur dedikte müşarün ileyh "bu sözden muradın şer'a muhalif olan demek ise doğrudur, yok muradın şer'in nutk etmediği siyasete izin yokdur demek ise galatdır ve ashabı kiramı taglitdir" deyub ashabın bittetecrübe tertib ettikleri siyasetlerden hayli misallerü irad etti. Ba'de İbnüneym hazreti buyurdu ki "Adalet her ne tarih ve her ne tertib ile zuhur ederse etsin işte şer'ullah ve dinullah odur" (ALİ SUAVİ, "Usul-ü Meşveret," *Muhbir*, 14 Mars 1868). Suavi burada şeriatın bu konuda bir düzenleme yapmamış olduğunu kabul etsek dahi, (yani bir anlamda bid'at olduğunu kabul etsek dahi) bunun şer'i gerekçelerle meşverete karşı çıkmayı gerektirmeyeceğini söylüyor. Yani eğer "meşveret usülü" şeriatı aykırı bir şey olsaydı yasaklanırdı türünden bir yaklaşım sergiliyor.

Bu konuyla alakalı bir itiraz ise "halkın hakimiyeti" ilkesinin İslam'la bağdaşıp bağdaşmadığı konusudur. Yani halkın hakimiyeti "bey'at" ilkesiyle çelişir mi çelişmez mi? Bu soruya Namık Kemal şöyle cevap verir: "Halkın hakimiyeti demek biğayri hakk nakz-ı bey'at mi demektir? Sözüün doğrusu mülkümüzde hakim biziz, hepimizin hükümete iştirakimiz vardır. Fakat hükümetin emr-i icrasını bey'at-ı meşru'a ile Al-i Osman'a tevdi' etdik. Daima Al-i Osmanı isteriz. Daima idare-i meşruta talebindeyiz. Acaib şey! Hakimiyet-i halkın muvafığı şer'i olduğuna emniyetim var mıdır diye soruyor. Subhanellah. Bendin içindeki mesele-i fikhiyeyi okumamış mı? Hazreti Sıddik (radiyallahü anh) halife olubta İmam Ali (kerremellahu veche) hakk-ı karabete istinaden beyan-ı inkisar eylediği zaman Hazreti Faruk (radiyallahü anh) hazretlerinin "sizin fazlunuz müsellemdir fakat halk onu istedi" yollu bir yerdeki cevabı tarihlerde görmemiş mi? Hükümet benim sizin vesair vatanın ebna-yı kuvvetinden ibaret değil midir? Benim kuvvetime benden veyahud ihtiyar veya ekseriyete tabi'yet suretile tevdi' etdiğim zatdan başka bihakk kim malik olabilir?" (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 1," *Hürriyet* 14 Eylül 1285).

2. Padişahın Buna İzin Vermeyeceği İtirazına Cevap

Meşrutiyet taraftarının usulü meşveretin dine uygun olup-olmadığına dair itirazlardan sonra üzerinde en fazla uğraştıkları itiraz yetkilerinin kısılmasına padişahın mücadele edip etmeyeceği yönelik itirazdır. Aslında gerçekten de çok zor bir durumdur. Yaklaşık 6 asırlık bir devlet geleneği olan ve bu gelenek içinde çok önemli yetkilere sahip padişahın otorite alanına müdahale etmek hem de elinden bir kısım yetkileri alıp başka bir kuruma devretmek, elindeki yetkileri belli kurallar çerçevesinde kullanmaya zorlamak hiç de kolay olmayan bir durum olsa gerek. Bunu yerleştirme çabasındaki meşrutiyetçilerin ilk tartışmaya açtıkları konu padişahın zaten şeriatla sınırlı bir yetki alanı olduğu, meşveret sisteminin zaten İslamda var olduğu konusu.

Namık Kemal, padişahın mutlak yetkilerle donanmış olmadığını şöyle dile getiriyor: "Hiç bir ümmet mesela bir ferdini te'biiden hakim-i mutlak nasb etmek yahud bir şahsın eline kudret teşri-i vermek gibi şeylerle o kaide-yi ihlal etmek istemez, istese de bihakk muktedir olamaz çünkü, ne bir ferдин nefsine zulm etmeye, ne de umumun hukuk-u efrad-ı ihlal etmeye hakkı vardır." (NAMIK KEMAL, "Ve şavirhüm fil Emr," *Hürriyet*, 30 Temmuz 1285). Kemal'in burada üzerine vurgu yaptığı nokta; padişah ya da herhangi bir kişinin efradın hürriyeti ile ilgili konularda mutlak hakim olmadığıdır. Aynı konuda Ziya Paşa şöyle diyor: "Makam-ı saltanatta bulunan bize hakim olur, malik olamaz." (ZİYA PAŞA, *Hürriyet*, 9 Rebiülevvel 1285).

Bu noktada kullanılan ikinci bir yaklaşım tarzı ise; padişahın memleket lehine gördüğü bütün teklifleri kabul ettiği varsayımından hareketle ulaşılan mantıki bir sonuçtur. Meşrutiyetçiler temel varsayımları olan "meşrutiyet vatanın kurtulması için yegane çaredir" düşüncesinin bir uzantısı olarak padişahın da vatanın kurtuluşu olarak gördükleri bu yöntemi kabul edeceği sonucuna ulaşırlar. Ve bununla bir anlamda padişahı halka nazarında kabule mecbur bırakmaya çalışırlar. Namık Kemal "Zat-ı Şahane böyle kendi istiklaline dokunacak bir şeyi isteyerek yapar mı?" şeklindeki soruya şöyle cevap veriyor: "Evet yapdırır. Çünkü şimdiye kadar devlete faidelidir diye her ne teklif etdilerse hiçbirine müman'e'at etmedi. Çünkü hanedan-ı Osmanıye'nin mu'tadı teb'asına hakikaten pederane bakmaktır. Çünkü zir-i tab'iyetinde bulunan hidiv-i Mısır usül-ü meşvereti daha bir taraftan taleb olunmaksızın mürüvvetmendane i'lan ederek vazifesini icra etmiş iken halkın bu kadar arzusu üzerine yine gasb-i hukukda devam etmeyi Osmanlı padişahı kendinin ve hanedanının şanına düşürmez. Çünkü o istiklal dediği şey mevhumdur. Padişah ondan hiç müstefid olmuyor. Usül-ü meşveret kimseyi hükm-ü kanundan harice çıkarmayacak padişahın ise zaten bir kaza müdir-i kadar kanun şikenlik etdiği yok. Mesela Ali Paşa senedsiz hüccetsiz gümrük yerini gasbetdi hazine da'vaya bile kıyam edemedi nihayet kıymetden fazla binlerce keseler verdi öyle

istirdad edebildi." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 5," *Hürriyet*, 19 Teşrinievvel 1285).

Usul-ü meşveretle beraber ilan olunacak Kanun-i Esasi'de padişahın hak ve yetkilerinin belirtilmesine daha doğrusu sayılmasına dahi 'hukuk-u padişahiye'ye dokunur iddiasıyla karşı çıkanlara Ahmet Mithat Üss-i İnkilab'ında şöyle cevap veriyor: "Hukuk-u padişahi lafzile tabir olunan hukuk eğer devlet ve millet için mazarr şeyler ise onları makam-ı zat-ı şerifin kendisi dahi kabul etmemek tabidir. Zira zat-ı hümayunlarının şa'sa'ay-ı şevketi devlet ve milletin mes'udiyet ve terakkisi ile kemale vasil olacağı derkar olup bunlar için mazarr olan cebr-i istibdadkarane ise kendi mühr-i münir-i şevketini sehab-ı tedenni ve te'hir ile setr eder ve mazallah-ı teala ol suret-i cebbaranenin devamile bütün bütün münhasif eylemek dahi pek müsteb'id değildir." (AHMET MİTHAT, 1294:187).

Meşrutiyetçilerin bu konudaki üçüncü bir yöntemi de; padişahın her işle uğraşmaya hem vakti olmadığı ve hem de bunun padişahın onurunu zedeleyici bir özellik olduğu, bu yüzden padişah mesuliyetlerini azaltmak için görevlerinin bir kısmını başkalarına devretmesinin padişahın işini kolaylaştıracağıdır. Namık Kemal bu konuda Fransa örneğini anlattıktan sonra şöyle diyor: "İmparatorun umum mesuliyeti kendine irca' etmesi idarenin mesuliyetini azaltmak için ihtiyar olunmuş bir desise-i siyasiyedir. Koca padişahu umur-u külliye ve cüzüiyeden mesul edebilmek kimin elinden gelir. Vakıan biz padişahımızı İngiltere'de olduğu gibi her şeyden müstesna tutarak idareyi yalnız vükelaya bırakamayız. Çünkü padişah vazifeyi adaletin icrasına şer'an memurdur. Fakat mesela hazineye bir yağmakar el uzatsa makam-ı saltanatta bulunan zat da ağmaz etse, yağmakara sirkatını sormayıpta padişahu ağmazından mesul etmek neden münasib olsun. Feleğin çemberinden geçerek mesned-i ikbale vasil olmuş bir takım devahi-yi siyasetin her türlü desayisinden terettüb edecek mesuliyetleri naz ve na'im ile perverde olmuş ve necabet ve veraset sevkiyle makam-ı saltanata gelmiş bir zatın üzerine yığmak nasıl layık olabilir." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 1," *Hürriyet*, 14 Eylül 1285). Yani burada padişahın halkın yararına olan şeyleri yapmakla şan ve şevketinin artacağına yönelik bir mantık yürütme ile tepkiler azaltılmaya çalışılıyor. Aynı konuda devamla; eğer hukuk-u padişahi denen şey halkın yararına ise onun Kanun-i Esaside belirtilmesiyle "tahdit edilmiş olmaz te'yid ve temin edilmiş olur" diyor (AHMET MİTHAT, 1294:187 ve 201).

Yine bu türden itirazlara cevap olabilecek şekilde yapılacak olan işlerin tartışılarak kararlaştırılmasının hem dinen hem de aklen en uygun yol olduğu şeklinde bir mantık yürütme ile Padişahın buna müsaade edeceğini göstermek isterler. Namık Kemal bu konudaki yanıtını şöyle dile getirir: "Herhangi re'y ve tedbir ki hadde-i tetkik ve münazaradan geçmeye ya'ni ta'alluk ettiği hususda muhsinat ve mazarratı üzerine ara-yı muhtelif devranundan sonra akrab-

sevab olan cihete iltizam olunmaya ekseriya bir hatayı intac eder...Çeşm-i insaf kadar kamile mizan olmaz kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz...zat-ı cenab-ı peygamberi medeniyetül ilm iken "ve şavirhüm fil emr" emr-i celilesile istişareye memur oldu ve istişarelerde ashabi kiram re'ye mezun olduklarında herkes zihnine layih olan tedbiri arz ederdi ve nice kere ashabın reyine Hz peygamber mütabaat buyururdu" (NAMIK KEMAL, "İhtilafü Ümmeti Rahmetün," *Hürriyet*, 14 Jun 1869).

Ali Suavi de bu konuda ayrı yöntemi benimsiyor ve şöyle bir kıyas yapıyor: "Bir bostanın sahibi ilmi fellahta usta olan bir hakim bahçıvanlar ve işçiler ve sair muavinler istihdam edib iş mevsimi gelip gelmediğini veya meyvelerin olup olmadığını onların işaret ve ihtarından haber alarak mukteza-yı kavaid-i fellahat üzere hareket etse şu sahibin bostanında tasarrufu tazyik olunmuş mu olur. Meahaza kıyas meal far kadar zira padişah mülk ve teb'aya bostan gibi malik değildir. Ancak emanete müdir ve nazırdır." (ALİ SUAVİ, "Usul-ü Meşveret," *Muhbir*, 14 Mars 1868). Suavi'nin mantığı şu; bir bostan sahibi ürünlerin olup-olmadığını anlamaları onlara bakmaları için bahçıvan tutsa ne kaybeder. Hiç bir şey kaybetmez.

Bu noktada meşrutiyetçilerin karşısına "izin verir mi" diye çıkarılan ikinci grup ise; Mustafa Fazıl Paşa'nın "Mektub"unda saraya doğruluğun girmesine müsaade etmemekle suçladığı, padişahın etrafındaki kişiler ve vükeladır. Yöneltilen soru şu: "Zat-ı şahane usul-ü meşveretin kabulüne kail olmuş farz bulunduğu halde buna vükela rıza gösterir mi?" Bu soruyu Namık Kemal şöyle yanıtlar: "Vükela kim ümmet ki bir hakim-i tabi'idir hakkın izharını ister. Padişah ki bir hakim-i fi'ilidir ona muvafakat ederse arada aylıkla tutulmuş birkaç hizmetkarın söz söylemekle ne hakkı olur bu babda vükelanın rızasını aramak aynile mabeyncilerin veyahut zabtiye ketebesinin reyini aramak kabilindendir." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 5," *Hürriyet*, 19 Teşrinievvel 1285).

Bu konuda bir başka yaklaşım da Osmanlı Devleti'nin eskiden zaten meşveretle idare olunduğunun iddia edilerek, devletteki bozulmaların ve gerilemenin sebebi olarak bu usulün terk edilmesinin gösterilmesidir. Devlet eski ihtişamlı günlerinde meşveretle idare olunduğuna göre, o ihtişamlı günlere yeniden ulaşmayı arzu eden padişah meşveretin kabulüne de itiraz etmezdi. Basiret gazetesi bu konuyu şöyle açıklıyor: "İşte bu usul-ü mütayemmine hükümet-ı islamiyenin ba's ve feyz ve saadeti olmasile ona riayet olunarak yüz elli seneye gelinceye kadar devlet-i aliyenin pertevü şan ve şevketi aktar-ı aleme münteşir ve dehşeti satveti Avrupa'nın uruk ve i'sabına lezzet-i bahş ve seyir olduğu halde hükümet-i müstebidanenin yavaş yavaş yol alarak nihayet işi idare-i keyfiyei dökmesi devletçe pek çok mazarrat mucib olup idare-i hazıra terakkiya-tı medeniye ve istikmala-tı mükaziye-yi istihsal ve devletin bulunduğu hal ve derecede bile kalmasını temin edemedikten başka..." (

"Tensik-i İdare," *Basiret*, 3 Teşrinisani 1292). Devletin içinde bulunduğu durumu sebep olan şey son yüzelli yıllık müstebidane yönetimdir.

Aynı konuyu Namık Kemal ise şu sözlerle örnekliyor: "...zira devlet-i aliye ta Yeniçeriler kalkıncaya kadar yine irade-i ümmet ve binaen aleyh bir nev'i usul-ü meşveretle idare olunurdu. Mebusana vereceği hakk-ı nezareti ahali binnefs kendi icra ederdi. Her kışla bayağı bir silahlı meclis-i şura-yı ümmet hükmünde idi. Bu usulün neticesinde ne kadar fitneler hadis olduğu ne kadar kanlar döktüğü malumdur. Vakit oldu kesret-i mezalimden intikam almak için Yeniçeriler hadd-i nezareti tecavüz etdiler. Mazlumiyet namile zalim oldular. Zaman oldu hükümet def'i fitne namile iktidarını tevsi' ederek idareyi istibdad derecesine çıkardı." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 1," *Hürriyet*, 14 Eylül 1285). Bir başka yerde ise şöyle diyor: "Devlet-i aliye ta idare-i hazıranın zaman-ı istibdadına kadar mesail-i mühimmeyi evvelden ümmete arz eder ve hareketını halkın idaresine tevfiik eylerdi. Ahali ise bu kaidenin hilafına her ne vuku' bulursa mukavemet gösterirlerdi. İnan seferi rızalarına muhalif olduğu için Yeniçeriler Sultan Selim-i Evvel gibi dehşetinden cihan titrer bir şir-i jıyan çadırına kurşun atırlar nihayet fütuhatını itmam ettirmediler. Bir kere tarihlere bakılsın belki her sahifesinde bir ayak divanının tarifi görülür..." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 3," *Hürriyet*, 29 Eylül 1285).

3. Millette O İsti'dad Yoktur İtirazına Cevap

Namık Kemal ve diğer meşrutiyet taraftarlarının kendilerine yöneltilen önemli eleştirilerden olan "millette o isti'dad yoktur" eleştirisine verdikleri cevaplarda özellikle vurgulanan nokta devletin içinde bulunduğu durumdan dolayı halkın yetersiz olduğunu yoksa halk eğitildiğinde medeni devletler olan Avrupa devletlerinin halklarından daha ziyade başarılı olacağı konusudur.

Suavi'ye göre medeni olan devletler "usul-ü meşveret" sayesinde o seviyeye ulaşmıştır yani tedenni etmiştir. Müslümanlar da meşveretle yönetildikleri dönemlerde zamanlarının en medeni ve en ileri devletleri idi. O halde tekrar meşveret ile yönetilmeye başlarsak yeniden aynı medeniyet düzeyine ulaşırız. Şu an medeni devletlerin halkları da önceleri medeniyet olarak bu seviyede değillerdi. Öyleyse bizim halkımız da meşveretle 'tedenni' edebilir. Bunun halkın şu anki isti'dadı ile ilgisi yoktur. "Halkımızda istidad yoktur diyorlar, bu pek çürük zira şimdi medeniyette terakki etmiş bazı milletlerin ibtidai emirde yani usulü meşveret tanzimine hin-i mübaderetlerinde ammesinin müstahzir olan isti'dadile bugünkü bizim ammemizin isti'dadı muvazene olursa elbet biz daha müteaddidiz. Şimdi onlarda görülen temeddün ve tefevvuk hep usulü meşveret tanzimatının netayicidir". Suavi devamla halkı isti'dadsız kabul etsek dahi "usul-ü meşveret" in gerekliliğini şöyle

açılıyor: "Haydi farz edelim ki istiklal tarafdalarının ze'mi gibi Osmanlıların ammesi sabiyi gayri reşit menzilesinde olsun ya bu sabinin mesalihine mür'a'at ve sabinin vazifesi değil midir. Bu mür'a'at ise bir kaidei meşrua üzere müesses ve mukayyet olmadıkça mür'a'at mı add olunur. Kaide-i meşrua üzere müesses ve mukayyet olacak mür'a'at bizim dediğimiz usul-ü meşveret demek değil midir?" (ALİ SUAVİ, "Usul-ü Meşveret," *Muhbir*, 14 Mars 1868).

Bir başka itiraz ise halkın 'erbab-ı dirayeti' seçmeye muktedir olmadığıdır. Namık Kemal bu konuda çok kararlı ve halka çok güvenen bir tavır içinde cevap veriyor: "Şimdi bittabi' meclis azasının intihabı halka ait olacak ve herkesin hakkı intihabı bittabi' tasdik olunacaktır. Sahib-i mektup der ki bizim köylülerimiz erbab-ı dirayeti intihaba nasıl muktedir olabilir. Ve bu babda hükümetin iğfalatı nasıl men' olunur. Meğer bu zat zann eder mi ki Avrupa'nın her köylüsü hakkı batıldan, ahmakı akıldan, zalimi adilden, alimi cahilden tefrika muktedirdir. Hayır onlar da adeta bizim halka benzer yalnız işleri muntazam olduğu için servetleri ziyade." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 2," *Hürriyet*, 21 Eylül 1285).

Bu tartışmanın ikinci bir boyutu da meşrutiyet muhaliflerinin Kemal'in deyişiyle "... bir takım medrese mahsulleri ve çiftlik ağaları dekaik-i siyaseti hizmet-i devlette efna-yı ömür edenlerden iyi mi bilir?" sorusudur. Yani halk gerek idare ve gerekse mecliste görev alabilecek kapasitede değildir. Namık Kemal bu konuda şöyle diyor: "Garib mütalaa der ki itirazım otuz milyon nüfus içinde fiyatı kudret dirayeti üç dört kişiye hasretmiştir sanıyor. Osmanlılar o nesil gerimidir ki mu'terizimin dediği (medrese mahsullerinden) İbn Kemaller, Saadeddinler ve istihfaf ettiği köy ağalarından görülüyor, Muhamamed Aliler yetiştirmiştir. Hele bir kere meydanı imtihan olan meclisi hürriyet açılışın görülür ki kimsenin hayal ve hatırına gelmeyen efendilerden, ağalardan nice muhayyeri akul olacak hutaba ve ezkiya zuhur eder." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 4," *Hürriyet*, 12 Teşrinievvel 1285). Kemal bir başka makalesinde ise meclisleri olan yerlerle Osmanlı toplumunu karşılaştırarak cevap veriyor: "Karadağ'da, Sırp'da, Mısır'da birer meclisi şurayı ümmet var orada buna mani' olmayan cehalet bizde niçin mani' olsun. Biz terbiyede Karadağ vahşilerinin madununda mıyız?" (NAMIK KEMAL, "Ve Şavirhüm Fil Emr," *Hürriyet*, 30 Temmuz 1285).

Kemal bu itiraza cevap verirken "şura-yı ümmet"e dahil olan bir kişinin görevinin her işin yazılı kanunlara uygun olarak işleyip işlemediğini kontrolden ibaret olduğunu vurgulamayı tercih ediyor. Ki bunu da "çiftlik ağası değil köy muhtarı bile yapabilir" (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 3," *Hürriyet*, 29 Eylül 1285). Ya da devletin menfaatini koruma konusunda söz söyleyemeyecek kadar yetenezsiz midirler. Kemal buna hayır cevabını veriyor. Örnek olarak yabancılara verilen bir takım haksız paralarla ilgili bir olay anlatıyor ve bu konu gündeme gelince herkesin şöyle bir itiraz

yapabilecek yetenekte olduğunu iddia ediyor: "...mebuslar "yok ecnebilerin ne esiriyiz ne de sağmal ineği, kimde hakları var ise mahkemelerde da'va etsinler alsınlar halk yiyecek ekmek bulamıyor ağız kapamak için kimsenin verilecek parası yoktur." yollu mukabele edemez mi? Şu vazifeyi ifa etmek için selamet efkarı kifayet eder. Bizi ondan da beri kıyas etmek adeta behayim derecesine tenzil etmek emektir. Binaenaleyh umum Osmanlılar namına olarak bu isnadı redd ediyoruz." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 2," *Hürriyet*, 21 Eylül 1285).

4. "Hum" Zamirinin İçeriğine Yönelik Eleştirilere Cevaplar

Bu itirazlara cevap verme meşrutiyet taraftarlarının üzerinde en çok zorlandıkları konulardan biridir. Oluşturulacak meclis müslümanların meclisidir. Yani bir müslüman devletinde faaliyet gösterip, müslümanlar için çalışacaktır, müslümanların işlerine bakacaktır. Bu tür bir meclise müslümanların dışındaki kişilerin yani gayrimüslimlerin alınması nasıl caiz olabilirdi. Ya da diğer cepheden, yani bütün teb'ay-ı Osmaniye'yi müsavi olarak, din, mezhep ayırımı yapmaksızın bir "Osmanlı" kavramı geliştirmek isteyenler açısından bu nasıl meşrulaştırılabilirdi. Meşrutiyetçiler bu soruya cevaplarının başında; Ahmet Mithat'ın yaptığı gibi "en iyi"den yani "ideal"den daha doğrusu "asr-ı saadet"den bu soruna örnek cevap bulmak vardır. Ahmet Mithat Hz. Peygamber devrinden iki ayrı örnek olayla bu durumu meşrulaştırma çabasına girmiştir. "...Ezcümle Ebi Süfyan henüz şeref-i İslamla müşerref olmadığı bir zamanda gayet mühim bir harb meclisine girip meşverete iştirak etmek istediğinde ashab-ı güzîn hazeratı böyle bir müşriki öyle bir mühim bir meclise kabul buyurmamak istemelerile..... (peygamber efendimiz) "Şu zatı kabulde hiçbir beis yoktur bilakis menfaat vardır. Zira vereceği reyler muvafık ise kabul olunur değil ise redd edilir" buyurmuşlardır. Sünen-i seniyye-i peygamberden ibret almakla mükellef isek düşünelim bakalım ki her heyet-i mebusanda tarik-i istişare bundan başka bir şey midir?..." (AHMET MİTHAT, 1294:182). Ahmet Mithat devamla Hz. Peygamberin Hendek savaşı dolayısıyla şehrin etrafına savunma amacıyla hendek kazma fikri ile ilgili olarak Yahudilerle istişare ettiğini de örnek olarak sunar. Bu örnekten hareketle Ahmet Mithat gayrimüslimlerle de istişare yapılabileceğini ve bunun doğal bir sonucu olarak onların da meclise aza olabileceklerini söyler: "...İşte bu sünnet-i seniyye-i Hz. Peygamberi dahi gayrimüslim olan zımmilerden de istişarenin meşru' ittihaz olunabileceğini ispata kafi sünen-i seniyyeden ma'dud bulunmuştur. "Eğer bilmez iseniz ehl-i zikirden sorunuz" hükmü şerifini havi olan ayet-i celile-i Kuraniyenin mefhumu samisinde ehl-i zikirden murad sorulacak olan o şey ile iştiğal edenler demek olacağı ve binaen aleyh her şeyi erbabından sormak meşru' olduğu..." (AHMET MİTHAT, 1294:182).

Meşrutiyetçiler daha sonra gayrimüslimlerin mecliste bulunmalarının doğuracağı mahzurların giderilmesine yönelik türden tedbirlerin olacağından bahisle eleştirileri göğüslemeye çalışıyorlar. Örneğin Namık Kemal buna şöyle bir tedbir öneriyor: "Sanha kabilinden olarak söyleyebilirim mesela bu nizamat-ı esasiyi tertib etmek için bir meclis yapılsa ve kaht-ı rical saikasile bendenizde orada bulunsam evvela her fıkranın müfti bih olmasını isterdim. Ve bu reyimi kabul olunmazsa meclisten çekilirdim... Şeri'at gibi tağayyürden masun bir esas var iken niçin inkılab-ı zaruriyatdan olan ef'ali insaniyeye isnad-ı hukuk eyleyeyim. Muhbir ne güzel demiştir ki "Nam-ı ilahi himayesi altında olan konstitusyonun beka ve şerefine şu yetişmez mi ki dinsizlik iddia edenler bile yaptıkları nizamın muhafazasını kaseim altına alırlar, yemin ettirirler." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 1," *Hürriyet*, 14 Eylül 1285). Yine bu itiraza cevap olarak bir başka makalesinde mecliste kanun yapma sürecinin şu şekilde işleyeceğini belirtiyor: "O zannediyor ki bizim istediğimiz, şura-yı ümmet bir kanun yapıp da meclisi şura-yı ümmete arz eylediği vakit Ali Efendi fetvasında şöyle bir mesele var onu kanuna derc edelim denecek, hayır iş öyle değil, elde mevcut olan fıkha ve hukuk kitaplarındaki mesail-i zaman ve mekanın haline tatbikan iltikat edecek, mezahib-i saire ashabından olan mebuslar için bir yerine itiraz ederlerse şura-yı devletin memuru delail-i makule ile müdafaa eyleyecek ondan sonra "senato" yolunda yapılacak meclis -ki ismini tayin etmek vazifemden haricdir-, o görececek, gerek şer'a ve gerek icab-ı vakt ve hale mutabık olup olmadığı bir kere dahi tetkik edilecek, azasından bulunan Şeyhül İslam vesair ulema-yı kiram ifta edecek." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 6," *Hürriyet*, 26 Eylül 1285).

İkinci bir cevap olarak; devlet-i Osmaniye'de müslüman olan ahalinin hem nüfus itibariyle "kesretinden" ve hem de daha iyi yetişmiş olmalarından dolayı mecliste gayrimüslimlere göre daha etkin olacaklarını ileri sürerler. Namık Kemal bu türden itirazlara cevap verirken gayrimüslimler içinde yetişmiş adamın çok olduğunu ama buna karşılık bu adamların tüccar, sarraf, mühendis olduklarını ehl-i İslamdan okuyanların diploması, fünün-u siyasiye gibi konularda yetiştiğini belirterek şöyle diyor: "...Osmanlı tâbiyyetinde bulunan sair milletlerin daha muntazam mektepleri var onlarda daha çok adam yetişiyor fakat kimi tacir kimi mühendis kimi sarraf hasılı bu gibi işlerde onların içinde okumayı avukat mı var diplomat mı var fünün-u siyasiye ile şöhrat bulmuş hangi adam var? Fıkh bizde, belagat bizde iken sair milletler bize nasıl takaddüm edebilir. Eğer takaddüm edebilirler ise bizde boynumuz altımızda kalsın denmeye şayan olmaz mıyız." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 8," *Hürriyet*, 23 Teşrinisani 1285).

Fakat Namık Kemal buna karşılık aynı makalede "sair vatandaşların müsavatinin" Kâbil edilmesinin gerektiğini de söylüyor. "...biz hala vükelamızın zulmünü kabul edipte sair vatandaşlarımızın müsavat-ı hukukunu mu kabul

etmeyeceğiz? Şeriat umumun müsavata hükmeder, onu bıraktık. Akıl ve hikmet umumun müsavata hükmeder, onu da bıraktık. Yalnız birkaç kişinin hevesat-ı nefsanîyesi müsavat ve adaletin aleyhinde bulunur kıyamete kadar onlara mı tabi' olalım? söz yeri gelince İslam'ın şecaatini, hamiyetini, dirayetini, göklere çıkarırız. Hakikat-i hal dahi odur. İşte meydan-ı imtihan açılıyor. O şecaat ve hamiyet o dirayetle biz mi firar-ı ihtiyar edelim? Hayır hayır." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 8," *Hürriyet*, 23 Teşrinisani 1285). Burada Namık Kemal açıkça bu tür itirazda bulunanlara meydan okur.

Namık Kemal "mezahib-i saire ashabının" hıyanet edebileceklerine dair itirazlara da şöyle cevap verir: "Bu iddiada bulunmak adeta tebayi-i beşerden haberdar olmamak demektir. Tevarih-i alemde görülen emsaline nazaran ihtilaf-ı diyanet insan için ihtilaf-ı mezhebden aşağı bir şey değildir. Vaktile şî'iler sünnetin mahvına, hristiyanlığı kaldırmaktan az mı sarf-ı himmet ettiler? Katolikler Protestanlığı bitirmeğe, müslümanlığın lağvına gösterdikleri gayretin madevniinde mi çalıştılar?...Rusya bu kadar himmetler etti yine Bulgarları isyan ettiremedi, niçin? Çünkü Bulgaristan'da senelerce Midhat Paşa valilik etti bir dereceye kadar zulmün önünü aldı, bir dereceye kadar herkes hal-i asayışte bulundu...Şurasını iyice anlayalım ki Osmanlıların talib olduğu hükümet-i İslamiye'nin manası bir kaç müslüman mesned-i ikbale geçsin hangi mezhepde olursa olsun sair vatandaşları bari zulüm altında ezsin, mahv etsin demek değildir. Biz memleketimizde bir hükümet-i adile isteriz" (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 8," *Hürriyet*, 23 Teşrinisani 1285).

Namık Kemal gayrimüslimlerin mecliste bulunmalarına itiraz edenlere cevap olarak da şu anda devlet içinde gayrimüslimlerin buldukları görevlerden bahisle şu şekilde cevap veriyor: "Allah için söyleyelim şimdi biz ne haldeyiz. Muhakeme-i saireden işlek olan meclis-i ticaret bütün mezahib-i saire halkın elinde hariciye dairesinde elli kadar hristiyan memurumuz var. Yarısından ziyadesi elçi, sefaret müsteşarı Yahudi başkatib, politika memuru. Hristiyandan bir kızak alayından başka bir tabur askerimiz yok, belki bir orduyu idare edebilecek kadar hristiyan zabıt peyda ettik, hala da yetiştiriyoruz. Birkaç zatın himmet-i mahsusasile yed-i vahid hükmüne girerek padişahın makbul ve mültezim havassına bile takrib-i haram olan sadaret ve hariciye nezareti gibi bazı memuriyetlerden başka hizmet var mıdır ki mezahib-i saire ashabı memur olamasın. Onlar icra memuriyetlerinin hemen hepsine nail olabilirler iken hukuk-u meşrutalarını muhafaza için meclis-i şura-yı ümmette buldukları vakit mi hükümet-i İslamiye elden gidecek?" (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 8," *Hürriyet*, 23 Teşrinisani 1285).

Kemal bu makalesinin sonunda bu itirazlara karşılık mezahib-i saire ashabından gelebilecek faydalara dikkat çekiyor. Önce onların ellerindeki ekonomik gücün önemini belirtiyor. Daha sonra da ilginç bir yaklaşımla şu

düşüncesini beyan ediyor: "Bugün hıfz-ı vatan için silah tutmak bütün bütün İslama münhasır eğer mezheb-i saire halkı da vatanını sever ve muhafazası için bize iştirak ederse nesl-i islam-ı inkırazdan muhafaza etmiş oluruz bu da mı faide değildir?" (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 8," *Hürriyet*, 23 Teşrinisani 1285).

Namık Kemal'in bu konudaki bir başka düşüncesini de belirtmemiz gerekiyor. Kemal mecliste alınan kararlara Hristiyanların uymayacağına dair itiraza cevap verirken şöyle diyor: "Din-i İslam'ın kavaid-i siyasetini adalete, medeniyete, terakkiye tamamille muvafık bulduk. Böyle bir emri ma'kulun sairleri tarafından kabulünde tereddüd olunmasına niçin ihtimal verelim Hristiyanlık siyasete karışmaz ki siyaset-i İslamiye ile ta'arruzundan korkulsun bir şey ki ma'kuldur nafi'dir İslamiyet'de meşru' olmasile edyan-ı saire ahabının kabülünden istinkaf etmesi neden lazım gelsin." (NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 6," *Hürriyet*, 26 Eylül 1285).

D. SONUÇ

Dinin, İslam dininin, Osmanlı toplum ve siyasal yapısındaki yeri konusu; üzerinde çokça spekülasyon yapılan bir konudur. İslam dini Osmanlı devleti için bi amaç mıdır yoksa kurulu siyasal düzeni meşrulaştıran ve devamını sağlayan bir araç mıdır? Bu çalışma; dinin yalnızca düzenin savunucuları ve yürütücülerince değil aynı zamanda muhalif isteklerle ortaya çıkan gruplarca da bir meşruluk aracı olarak nasıl kullanıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Demokrasi tarihimizde bir başlangıç noktası olarak kabul edilen Yeni Osmanlı Hareketi de, bu gerçekten hareketle savunmasını yaptıkları "batı"lı kavramları meşru bir formda sunma gayreti içindedirler. Bu çabanın doğal bir ürünü olarak da; önce demokrasi, parlamento, modern anlamda kamuoyu ve seçim gibi kavramlar islami terminolojiden sırasıyla "meşrevet", "şura", "ehl-i hall ü akd" ve "biat" gibi kavramlara karşılık gelecek şekilde sunarlar. Ardından bu kurum ve kavramların özünde İslam dininin kurallarına aykırı olmadığını ve hatta dinin bir emri olduğunu ispatlamaya çalışırlar.

Dönemin meşruluk kriterlerini başarılı bir şekilde kullanan 'meşrutiyet fedailerinin' ulaştıkları 'meşrutî monarşi', meclis, padişahla diğer devlet görevlilerinin yetkilerinin açıkça belirlenip devletin genel bir şemasının ve teşkilat esasının çizildiği yazılı bir Kanun-i Esasi gibi sonuçlar; çok kısa bir süre yürürlükte kalmış olsalar da siyasal hayatımızda derin izler bırakmıştır. Bir kere çok uzun bir mutlakiyet geleneğine sahip bir toplumda cesurca bir meşrutiyet mücadelesi vermişlerdir. Bu mücadelede demokrasi kavramı ve demokratik bir meşrutiyet mücadelesi vermişlerdir. Bu mücadelede demokrasi kavramı ve demokratik bir yönetim kurumları ilk kez dile getirilmiştir. Üçüncü olarak; siyasal hayatımızda bugün dahi sıklıkla kullanılan 'dini bir referans kaynağı

olarak kullanılması' şeklinde bir geleneğin de başlatıcısı olmuşlardır. Bu gelenek beraberinde bugün yoğun bir tartışma platformuna sahip olan; İslam'la demokrasi arasındaki 'benzerlik' ve hatta bir örtüşme bulunduğu iddiasının ilk olarak tartışmaya açıldığı bir mücadele zeminini de getirmiştir.

Kaynakça:

- ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ (1985), *Tarih Musahabeleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları) (Sad.: E. KORAY).
- AHMET MİTHAT (1294), *Üss-i İnkılab* (İstanbul: Takvim Hane-i Amire).
- AKŞİN, Sina (1985), "İ.Meşrutiyete Son Verilmesinin Sebepleri," *Türkiye'de Demokrasi Hareketleri Konferansı*, 6-8 Kasım 1985, (Ankara: H.Ü.E.F.D., c. 4. sayı: 1).
- ALİ SUAVİ, "Terk-i Meşveret," *Muhbir*, No: 20, 18 Janvier 1868.
- ALİ SUAVİ, "Üsulü Meşveret," *Muhbir* No: 27, 14 Mars 1868.
- Basiret Gazetesi*, "Millet Meclisi", 27 Mayıs 1292.
- Basiret Gazetesi*, "Tensik-i İdare," 3 Teşrinisani 1293.
- BİLGELİ, Kaya (1976), *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları).
- EBUSSELAMİ (1327), *Meşrutiyet Münafıkları* (İstanbul: Matbaa-yı Reşadiye).
- ESAD EFENDİ (1293), *Hükümet-i Meşruta*, (Sad: TUNAYA, T. Zafer "Osmanlı Anayasacılık Hareketleri ve 'Hükümet- Meşruta'," *Boğaziçi Üniversitesi Derg: Beşeri Bilimler-Humanities*, V.6, 1978).
- İMAM MAVERDİ (1976), *El-Ahkamü's Sultaniye İslam'da Hilafet ve Devlet Hukuku* (İstanbul: Bedir Yayınevi) (Çev: Ali ŞAFAK).
- KARA, İsmail (1994), *İslamcıların Siyasi Görüşleri* (İstanbul: İz Yayıncılık).
- KARAL, Enver Ziya (1995), *Osmanlı Tarihi* C. 7 (Ankara: T.T. Kurumu Basımevi).
- KORAY, Enver (1983), "Yeni Osmanlılar," *Bellelen* (C. XLVII, No, 186): 563-582.
- KURAN-I KERİM*, Nisa 4/159, Maide 5/51, Bakara 2/120, Al-i İmran 3/59, Şura Suresi 42/38.
- LEWIS, Bernard (1982), "Meşveret," *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi* (C. XII, Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı): 775-782.
- MAHMUT CELALETTİN PAŞA (1983), *Mir'at-ı Hakikat* (İstanbul: Berekat Yay.) (Haz.: İ.MİROĞLU).
- MARDİN, Şerif (1962), *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton: Princeton Un. Press).
- MUSTAFA FAZİL PAŞA (1326), *Paris'den Bir Mektub: Sultan Abdülaziz Han'a Paris'de Cemiyet-i Ahrar Reisi Mısırlı Mustafa Fazil Paşa Merhum Tarafından Gönderilen Mektub Tercemesi* (İstanbul: Dersaadet Artin Asaduryan Matbaası).
- NAMIK KEMAL, "Hasta Adam," *Hürriyet*, 7 Kanun-i Evvel 1868.
- NAMIK KEMAL, "İhtilafü Ümmeti Rahmetün," *Hürriyet*, 14 Juin 1869.
- NAMIK KEMAL, "Müsavat," *Hadika Gazetesi*, No:5, 14 Teşrinisani 1872.
- NAMIK KEMAL, "Ve Şavirhüm fil Emr," *Hürriyet*, No: 4, 30 Temmuz 1285.
- NAMIK KEMAL, "Üsul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 1," *Hürriyet*, 14 Eylül 1285.
- NAMIK KEMAL, "Üsulü Meşveret Hakkında Mektuplar 2," *Hürriyet*, 21 Eylül 1285.

- NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 6," *Hürriyet*, 26 Eylül 1285.
- NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 3," *Hürriyet*, 29 Eylül 1285.
- NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 4," *Hürriyet*, 12 T.Evvel 1285.
- NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 5," *Hürriyet*, 19 T.Evvel 1285.
- NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 7," *Hürriyet*, 9 T.Sani 1285.
- NAMIK KEMAL, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 8," *Hürriyet*, 23 T.Sani 1285.
- NAMIK KEMAL, *Hürriyet*, No:50, 7 Haziran 1869.
- NAMIK KEMAL, *İbret Gazetesi*, No: 9 25 Haziran 1872.
- NAMIK KEMAL, *İbret Gazetesi*, No: 46, 5 Teşrinisanı 1872.
- OKTAY, Cemil, (1991), *'Hum' Zamirinin Serencamı* (İstanbul: Bağlam Yayınları).
- ORTAYLI, İlber, (1985), "Bir Aydın Grubu Olarak Yeni Osmanlılar," *Tanzimattan Cumhuriyeti Türkiye Ansiklopedisi C. 6* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- SHAW, Stanford J.,(1970), "The Central Legislative Councils of The Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876," *International Journal of Middle East Studies* (Vol.1).
- SUNGU, İhsan, (1940), *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar Tanzimatın 100. Yıldönümü Münasebetile Neşredilen Kitaptan Aynı Basım* (İstanbul: Maarif Matbaası).
- SUNGU, İhsan, (1941), *Namık Kemal*, (İstanbul: CHP Halkevi Yay., Maarif Matb.).
- SÜLEYMAN PAŞA, (1326), *Hiss-i İnkılap* (İstanbul:Tanin Matbaası).
- Takvim-i Vekayi Gazetesi*, 6 Şubat 1866.
- TEKİN, Yusuf (1997), *Osmanlı Devleti'nde Siyasal Sistemin Meşruluğu Sorunu Çerçevesinde Birinci Meşrutiyetin Tartışılması* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TEMPERELY, Harold (1933), "British Policy Towards Parliament Rule and Constitutionalism in Turkey 1830-1914," *Cambridge Historical Journal* (Vol. IV, No. 2): 156-191.
- TEVFIK, Ebuzziya (1973), *Yeni Osmanlılar Tarihi 1-2-3* (İstanbul: Kervan Yay.).
- TÜNÜSLÜ HAYRETTİN PAŞA (1292), *Akvam-ül Mesalik Fi Marifeti Ahval-ül Memalik* (Müt.: Ceride-i Askeriye Muharriri Abdurrahman Efendi) (İstanbul: Elcevaib Matb.).
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er (1994), *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yay.).
- YAYLA, Yıldızhan (1984), "Osmanlı Devletinde Meşrutiyet Kavramı," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C. 4* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- ZİYA PAŞA, *Hürriyet Gazetesi*, No:1, 9 Rebiülevvel 1285.
- ZİYA PAŞA, *Hürriyet Gazetesi*, No:15, 5 Teşrinievvel 1868.
- ZİYA PAŞA, *Hürriyet Gazetesi*, No:34, 15 Şubat 1869.
- ZİYA PAŞA, "Karınca Kanatlandı," *Hürriyet*, No: 35, 22 Fevriyer 1869.
- ZİYA PAŞA, *Hürriyet Gazetesi*, No:42, 12 Nisan 1869.
- ZİYA PAŞA, "İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı," *Hürriyet*, No: 99, 14 Mayıs 1869.
- ZİYA PAŞA, *Hürriyet Gazetesi*, No: 55, 12 Temmuz 1869.